

ارز دیجیتال در میزان فقه اسلامی با رویکرد مقاصدی

عبدالحی لیان¹ زیدالله عطیش²

چکیده

ارز دیجیتال از مسائل نوظهور است که به دلیل پیچیدگی‌های متعدد و شبهات فراوانی که در پیرامون آن مطرح شده نیازمند بررسی دقیق می‌باشد. این پژوهش تلاش دارد نخست به شرح و تبیین دقیق ارز دیجیتال بپردازد و سپس با استفاده از داده‌های نوین علمی جایگاه این ارز را در فقه اسلامی مورد بررسی قرار دهد. براساس نتایج به دست آمده، ارز دیجیتال در بستر اینترنت به وجود آمده و دارای ماهیتی مجهول است که سبب بروز اختلاف دیدگاه‌های جدی از سوی فقها و صاحب‌نظران دینی در هویت‌دهی به آن گردیده است. به گونه‌ای که اکثریت فقهای معاصر و اندیشمندان اقتصاد اسلامی به علت وجود جهالت گسترده در ماهیت این ارز و فریب محتمل الوقوع در معامله با آن و نیز عدم پشتیبانی و نظارت حکومت بر آن و همچنین ناسازگاری گسترده با مقاصد شریعت در حفظ مال، رای به عدم مشروعیت ارز دیجیتال داده‌اند. پژوهش حاضر براساس دلایل قابل توجه اکثریت فقها، معامله ارز دیجیتال و نیز معامله با ارز دیجیتال را ناجائز می‌داند و از آنجایی که این حکم به علت عدم وجود نص صریح و یا قیاس جلی، با در نظر داشت مصلحت عموم بندگان صادر گردیده است، می‌توان به آن در قالب ممنوعیت از باب «سدالذریعه» نگریست و با تغییر مصالح، ظروف و نیز رفع چالش‌های فقهی آن، حکم را قابل تغییر دانست.

معلومات مقاله

تاریخ نشر: 1403/06/16

شماره مقاله در ژورنال: 06

تعداد صفحات: 17

شماره نوبتی مجله: 15

کلید واژه‌ها

حکم، پول، فقه، مقاصد، اقتصاد

اسلامی، فقه اسلامی و ارز

دیجیتال.

معلومات مجله:

مجله علمی پوهنتون سلام، نشرات خویش را از سال 1390 ه.ش آغاز نموده و دست آورد های زیادی در این زمینه دارد، در ادامه سلسله فعالیت های خویش به تاریخ 1401/03/22 اعتبار نامه خویش را به عنوان یکی از معتبرترین مجله از وزارت محترم تحصیلات عالی کشور به دست آورد. آدرس: افغانستان، کابل، ناحیه چهارم، کلوله پشته، چهار راهی قلعه بست (گل سرخ)، پوهنتون سلام.

آدرس ارتباطی؛ وبسایت: <https://research.salam.edu.af>، <https://salam.edu.af/magazine>، ایمیل: salamuk@salam.edu.af، salamjournal@salam.edu.af

شماره های تماس: +93703649505 و +93785351450

مقدمه

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ تَحْمَدُهُ وَ نَسْتَعِيْنُهُ وَ نَسْتَغْفِرُهُ وَ نَعُوْذُ بِاللّٰهِ مِنْ شُرُوْرِ اَنْفُسِنَا وَ مِنْ سَيِّئَاتِ اَعْمَالِنَا مَنْ يَهْدِهِ اللّٰهُ فَلَا مُضِلَّ لَهُ وَ مَنْ يَضِلِّهِ فَلَا هَادِيَ لَهُ وَ اَشْهَدُ اَنْ لَا اِلَهَ اِلَّا اللّٰهُ وَ اَشْهَدُ اَنْ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَ رَسُوْلُهُ، اَمَّا بَعْدُ:

بدون تردید پیشرفت بشر معاصر در حوزه تکنولوژی و فن آوری بر همگان مبرهن و نقش مهم آن در زندگی نیز غیر قابل انکار است. به گونه‌ای که آثار آن در همه‌ی جوانب حیات اجتماعی اعم از اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و... به چشم می‌خورد. یکی از آثار واقعی تکنولوژی بر زندگی بشر که هر روزه بر دامنه آن نیز افزوده می‌شود،

رواج استفاده از «ارزهای دیجیتال» در مبادلات اینترنتی است. این ارز که گاهی از آن با نام ارزهای مجازی یاد می‌گردد، نوعی پول در فضای مجازی است که در بستر شبکه اینترنت متولد شده است. استفاده از این ارزها با اختراع «بیت کوین» در سال 2009م آغاز یافت و هر روز بر تعداد آن‌ها اضافه شد؛ به گونه‌ای که در حال حاضر بیش از هشت هزار نوع ارز دیجیتالی وجود دارد که معروف‌ترین و قدیمی‌ترین آن‌ها بیت کوین است.¹

ظهور این ارزها در بخش اقتصاد، که برخی آن را رنسانس مالی جهانی می‌داند، نظام پولی و بانکی و فلسفه وجودی آن‌ها را به چالش کشیده و توجه کشورها را به خود جلب نموده است. به طوری که برخی آن را غیر قانونی اعلام کرده و عده‌ای دیگر منفعل مانده و هیچ تصمیمی در مورد آن اتخاذ نکرده‌اند. چالش‌های ایجاد شده تنها به نظام پولی و بانکی محدود نمانده بلکه دامنه آن به حدی گسترش یافته که حوزه‌های دیگر جامعه و علوم مانند حقوق، فقه، اقتصاد و سیاست را نیز متأثر ساخته و خیل وسیعی از پرسش‌ها و ابهامات کوچک و کلان را پیش‌روی نخبگان آن به‌ویژه در جامعه اسلامی قرار داده است. این امر باعث شده تا فقه‌پژوهان جهان اسلام در مواجهه با مسایل مطروحه در حوزه «ارز دیجیتال» و تحلیل دقیق آن به منظور کشف معایب و ارایه راه‌حل‌ها، مقررات و احکام درخور قلم فرسایی کنند.

ضرورت تحقیق

از مسائل مبتلابه امروزی در عرصه دادوستد جهانی به‌ویژه در کشور افغانستان، بحث چپستی و چگونگی تعامل با ارزهای دیجیتالی است و تبیین حکم تعامل با این ارزها نیاز مبرم تجار، بازرگانان و صراف‌ها می‌باشد. این در حالی است که پراکندگی دیدگاه صاحب‌نظران فقهی و در برخی موارد ناتکمیل بودن دلایل آنان و نیز خلأ پژوهشی نو با رویکرد «مقاصدی» و هم‌چنین عدم موجودیت تحقیقی در قالب مقاله و به زبان ملی در این زمینه؛ می‌طلبید تا قلمی بر اوراق جولان کند. از این‌رو، پژوهش حاضر عهده‌دار این مهم شده است.

هدف تحقیق

این پژوهش، با استفاده از داده‌های جدید فقه‌های معاصر و با تاکید بر «اجتهاد مقاصدی» تلاش دارد تا چپستی ارز دیجیتال، حکم معامله ارز دیجیتال و یا معامله با ارز دیجیتال را در پرتو مقاصد الشریعه تبیین و به پرسش‌های ذیل پاسخ درخور ارائه نماید.

1. ارز دیجیتال از منظر اقتصاد اسلامی دارای چه هویتی است؛
2. تحلیل فقهی ارز دیجیتال چگونه است؛
3. دلایل موافقین معامله ارز دیجیتال و یا معامله با ارز دیجیتال چیست؛
4. مخالفین معامله ارز دیجیتال و یا معامله با ارز دیجیتال چه دلایلی ارائه می‌کنند؛
5. آیا در ضمن مشروع دانستن ارز دیجیتال (با شرایط کنونی آن)، مقاصد خاصی را که شریعت اسلامی به منظور تحقق آن‌ها، احکام معینی برای مال مشروع نموده، به دست خواهد آمد.

روش تحقیق

این نوشتار با بررسی داده‌های جدید فقه‌اء و اندیشمندان اقتصاد اسلامی به روش توصیفی-تحلیلی به شکل کتابخانه‌ای از منابع مورد نیاز استفاده جُسته و برای غنای بیشتر پژوهش به سراغ کتاب‌های معتبر فقهی مذاهب اسلامی رفته و نیز به واکاوی نوشته‌های نو، محاضرات و مباحث صاحب‌نظران این حوزه توجه نموده است.

پیشینه تحقیق

براساس تحقیقات انجام شده توسط نویسنده کتاب «بلیوجرافیا النقود الرقمية المشفرة»² تا سال 1440ق در حوزه مباحث مربوط به ارز دیجیتال حدود 241 نوشته به زبان عربی که از آن جمله 5 رساله دوکتورا، 9 پایان‌نامه ماستری، 31 کتاب علمی، 62 مقاله، 27 فتاوی صادره از مراکز و هیئت‌های معتبر کشورهای اسلامی و 2 بحث نشر شده از طریق فضای مجازی به ثبت رسیده که به یقین در این چند سال اخیر بر حجم این نگاشته‌ها افزوده شده است. ولی با بررسی و تأمل در نگاشته‌های این حوزه به برخی کمبودی‌ها دست پیدا می‌کنیم که وجود تحقیق جدید را پشتیبانی می‌کند.

1. فقه‌پژوهان معاصر به ندرت (ضمنی و محدود) به واکاوی فقهی ارز دیجیتال با رویکرد مقاصدی پرداخته‌اند؛

¹ قره داغی، علی، «المضاربة بالعملات الرقمية حرام و حلال فی حالتین»، مداد قلم ونبض قضیه، 2021م، <https://hibrpress.com>.
² الهندی، عبدالقیوم بن عبدالعزیز، بلیوجرافیا النقود الرقمية المشفرة، المدینه المنوره: مرکز کای للنشر، چاپ اول، 1440ق، ص 10-11.

2. به علت نوظهور بودن ارز دیجیتال، زوایا و مسائل آن همواره به‌روز رسانی می‌شود که این امر نیاز به پژوهش جدید را بیشتر معنادار می‌کند؛
3. خلاً پژوهشی موجود در زمینه تبیین حکم فقهی ارز دیجیتال با در نظر داشت مقاصد الشریعه به ویژه به زبان دری در کشور افغانستان، نیازمندی به قلم‌فرسایی در قالب مقالة علمی را نمایان می‌سازد.

ادبیات نظری تحقیق

پیش از ورود به هر بحث و تحقیقی می‌بایست مفاهیم کاربردی و واژه‌های کلیدی آن تبیین و توضیح گردد؛ زیرا شناخت و فهم دقیق هر موضوع، پیوند ناگسستنی با درک درست از مفاهیم کلیدی آن دارد. بر پایه این روند، پژوهش حاضر نیز قبل از پرداختن به محور اصلی بحث، واژه‌ها و مفاهیم کلیدی آن را به بررسی می‌گیرد.

1. فقه

این واژه در مباحث فقهی از بنیادی‌ترین کلید واژه‌های است که می‌بایست مفهوم آن به گونه روشن بیان گردد. لغت‌شناسان فقه را در سه قلمرو معنا کرده‌اند. برخی‌ها آن را توسعه داده مطلق علم، فهم، درک و مهارت دانسته‌اند.¹ گروهی در مورد آن محدودیت قائل شده و آن را علمی که در مسیر دین است، تعریف کرده‌اند.² دسته‌ای نیز فقه را فراتر از مطلق دانش شمرده و آن را علمی که با تأمل و اندیشیدن بدست آید، معنا کرده‌اند.³

در تعریف علمی تخصصی این واژه دو تعرف مشهور وجود دارد؛ امام ابوحنیفه (رحمه الله) آن را «شناخت آنچه که به سود و زیان نفس است»⁴ تعریف می‌کند. اما بعد از اینکه فقه تخصصی شد، پیروان مذهب حنفیه قید «عملاً» را به آن اضافه نمودند تا اعتقادات و وجدانیات از تعریف خارج شود.⁵ با آوردن این قید فقه شامل بایدها و نبایدهای عملی گردید. از نظر امام شافعی (رحمه الله) فقه: «علم به احکام شرعی عملی، که گرفته شده از ادله‌ی تفصیلی آن است».⁶ امروزه سائر مذاهب تعریف امام شافعی (رحمه الله) را پذیرفته‌اند.⁷

نگارنده این سطور تعریف فوق را برگزیده می‌داند؛ زیرا، رویکرد استنباطی بودن فقه را برجسته ساخته و به گونه صریح ساحة آن را بُعد عملی (فعل مکلف) دانسته است.

2. ارز

واژه ارز از ریشه «ارزیدن» گرفته شده است. فرهنگ معین معانی ارزش، بهاء، قیمت و نرخ یا برابری پول داخلی نسبت به پول خارجی را برای این واژه آورده است.⁸ این کلمه در عرف تعاملات مالی به معنای نوع پذیرفته شده‌ای از پول است که شامل سکه و اسکناس‌های کاغذی، شبه پول، اسناد ملی و تجاری می‌شود⁹ که توسط دولت توزیع شده و در داخل اقتصاد گردش دارد. در بانکداری بین‌المللی مقصود از ارز بیشتر پول خارجی است که گاهی صفت خارجی را هم به آن می‌افزایند و به صورت «ارز خارجی» به کار می‌برند؛ تا وجه تمایز آن را با پول ملی یا پول رایج در داخل یک کشور معلوم کنند.¹⁰

با این بیان می‌توان گفت، ارز به عنوان واسطه مبادله کالا و خدمات مورد استفاده قرار می‌گیرد و پایه و زیربنای کسب‌وکارها به حساب می‌آید.

¹. جوهری، اسماعیل بن حماد، **الصحاح؛ تاج اللغة وصحاح العربیة**، بیروت: دارالعلم للملایین، چاپ سوم، 1404ه، ج6، ص2243.

². فراهیدی، خلیل بن احمد، **کتاب العین**، بیروت: دارالکتب العلمیة، 2003م، ج3، ص370.

³. ابو هلال العسکری، حسن بن عبدالله، **الفروق اللغویة**، قاهره: دارالعلم والثقافة للنشر والتوزیع، بی‌تا، ص412.

⁴. «مَعْرِفَةُ النَّفْسِ مَا لَهَا وَمَا عَلَيْهَا»، ملاخسرو، محمد بن فرامرز، **مرآة الاصول شرح مرقاة الوصول**، بیروت: دارصادر، 2011م، ص44؛ تهبانوی، محمدعلی، **مقدمة کشف اصطلاحات الفنون والعلوم**، لبنان: مکتبة لبنان ناشرون، چاپ اول، 1996م، ج1، ص40.

⁵. «مَعْرِفَةُ مَا لِلنَّفْسِ وَمَا عَلَيْهَا مِنَ الْأَحْكَامِ الْعَمَلِيَّةِ»، ابن نجیم، زین الدین بن إبراهیم، **البحر الرائق**، بیروت: دارالکتب العلمیة، چاپ اول، 1418ه، ج1، ص16؛ زحیلی، وهبه، **الفقه الإسلامی وأدلته**، دمشق: دارالفکر، چاپ دوم، 1505ه، ج1، ص16.

⁶. ملاخسرو، محمد بن فرامرز، **مرآة الاصول شرح مرقاة الوصول**، ص50.

⁷. مالکی، احمد بن ترکی، **خلاصة الجواهر الزکیة فی فقه المالکیة**، ابوظبی: مجمع الثقافی، چاپ اول، 2002م، ص6؛ ابن الغرابیلی شافعی، محمد بن قاسم، **فتح القریب المجیب فی شرح ألفاظ التقریب**، بیروت: دارابن حزم، چاپ اول، 1425ه، ص22؛ الشنقیطی، محمد الأمين بن محمد المختار، **شرح زاد المستقنع فی اختصار المقنع**، جدة: الرئاسة العامة للبحوث العلمیة والافتاء، 1428ه، ص17؛ الدیمیری، کمال الدین محمد بن موسی، **النجم الوهاج فی شرح المنهاج**، بیروت: دارالمنهاج، چاپ اول، 1425ه، ج1، ص191؛ عیدان، عبد

العزیز بن عیدان و أنس بن عادل الیتامی «حنبلی»، **الدلائل والإشارات علی أخصرالمختصرات**، کویت: دارالراکیز للنشر والتوزیع، چاپ اول، 1439ه، ج1، ص8.

⁸. معین، محمد، **فرهنگ فارسی**، تهران: انتشارات ادنا، چاپ سوم، 1384ش، ج1، واژه ارز.

⁹. منتظر ظهور، محمود، **اقتصاد (اقتصاد خرد، اقتصاد کلان)**، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، بی‌تا، ص561.

¹⁰. گلریز، حسن و حسنی، محمد عجم، **عملیات بانکی بین‌المللی 1**، تهران: مرکز آموزش بانکداری مرکزی، 1367ش، ص7.

3. ارز دیجیتال

«ارز دیجیتال»، «ارز مجازی»، «ارز مخفی»، «رمزینه پول» یا «ارز رمز پایه» تعبيرات مختلفی از مفهوم تقریباً واحدی هستند. منظور از مجازی، ماهیت و فضای غیر فیزیکی است که این ارزها در آن مبادله می‌شوند. منظور از دیجیتال هم ماهیت الکترونیکی این ارزها است. مخفی، رمزینه یا رمز پایه نیز به استفاده از علم و تکنیک رمزنگاری در خلق این ارزها اشاره دارد.

بانک مرکزی اروپا در تعریف ارز دیجیتال می‌نویسد: نماینده دیجیتالی ارزش است که توسط بانک مرکزی یا نهاد دولتی صادر نمی‌شود و می‌تواند بدون ارتباط با پول‌های رایج ملی صادر شود. این پول توسط اشخاص حقیقی یا حقوقی به عنوان روش پرداخت پذیرفته شده و می‌تواند منتقل یا به صورت الکترونیکی خرید و فروش شود.¹

گروه ویژه اقدام مالی (FATF) در گزارشی، ارز دیجیتال را تقریباً همسو با تعریف فوق چنین می‌شناساند: «نماد دیجیتالی ارزش است که می‌توان به طور دیجیتالی معامله شود و به عنوان وسیله مبادله یا واحد حساب یا ذخیره ارزش عمل می‌کند، بدون اینکه در هیچ کشوری منزلت پول رایج قانونی را داشته باشد. هیچ دولتی آن را صادر نکرده و تضمین نمی‌کند و تنها به واسطه توافق بین طرفین در فضای مجازی است که ارزهای دیجیتال کارکردهای فوق را دارا می‌باشند».²

برآیند داده‌های پژوهشگران معاصر اقتصاد اسلامی نیز چنین می‌نمایند که، ارز دیجیتال نوعی وجه الکترونیکی است که در آن، فرآیند تأیید معاملات و تشکیل واحدهای جدید، نیازمند به هیچ بانک یا نهاد مرکزی نبوده و محتاج تأیید و امضای شخص ثالث نمی‌باشد و همه داد و ستدهای صورت گرفته بدون نیاز به ارتباطات بانکی در یک «دفتر کل توزیع شده» به نام بلاک چین یا همان زنجیره بلوکی ثبت شده و رمزنگاری می‌شوند و با استفاده از فرآیند انتقال وجه به وسیله بلاک چین، می‌توان پرداختها را به صورت مستقیم انجام داد.³

با توجه به مطالب فوق ویژگی‌های ارز دیجیتال را می‌توان این گونه برشمرد:

أ. وجود خارجی و عینی ندارد.

ب. هیچ دولت، نهاد و مؤسسه رسمی بر هیچ نوع از گونه‌های آن از حیث پشتیبانی، صدور و تعیین محدوده سلطه و مراقبتی ندارد.

ج. تبادله آن تنها از طریق اینترنت صورت می‌گیرد.

د. به گونه مستقیم بین دو جهت مشخص و بدون مداخله واسطه‌ای دیگر منعقد می‌گردد.

ه. سقف معینی برای معاملات آن از سوی هیچ نهادی وجود ندارد.

و. ردیابی و پیگیری معاملات آن از سوی شخص ثالث امکان پذیر نیست.

درباره محل و چگونگی نگهداری این ارزها باید گفت که این ارزها در فضایی تحت نام کیف پول نگهداری می‌شود. کیف پول ارز دیجیتال نوعی کیف پول برای ذخیره، ارسال، دریافت و نظارت بر دارایی‌های دیجیتالی است و اغلب در دو نوع کلی سخت‌افزاری و نرم‌افزاری ارائه می‌گردد. این نوع کیف پول در حقیقت یک اپلیکیشن است و انواع زیادی نیز دارد.

4. مقاصد شریعت

برای درک بهتر مفهوم مقاصد شریعت، نخست معنای مقاصد و سپس به تعریف مقاصد شریعت پرداخته می‌شود.

¹ دابروفسکی، مارک، جانیکوفسکی، لوكاس، «ارزهای مجازی و سیاست‌های پولی بانک‌های مرکزی؛ چالش‌های پیش‌روی کمیته امور اقتصادی و پولی پارلمان اروپا»

http://www.europarl.europa.eu/cmsdata/149900/CASE_FINAL_2018

² "گروه ویژه اقدام مالی"، «ارزهای دیجیتالی؛ تعاریف کلیدی و خطرات بالقوه»، <http://www.fatf-qafi.iq.AML/CFT>، 2014.

³ آل عبدالسلام، یاسر بن عبدالرحمن، «العملات الافتراضیه حقیقتها و أحكامها الفقہیہ، قطر: بنك الجزیره، چاپ اول، 2018م، ص 39-40؛ داوبه، أشرف، «النقد الإلکترونیه رؤیه إسلامیه»، مجله اعجاز الدولیه، بی‌تا، ص 3؛ الباحوث، عبدالله بن سلیمان، «النقد الافتراضیه مفهومها و أنواعها و آثارها الاقتصادية»، المجله العلمیه للإقتصاد و التجاره جامعه عین شمس القاهره، 2017م، ش 1، ص 22. محمد، شایب، «تأثیر النقد الإلکترونیه علی دور البنوک المکزیه فی إداره السیاسیه النقدیه، الجزائر: المکز الجامعی بخمیس ملیانه، 2012م، ص 9.

در دانش علم اصول فقه مقصود از مقاصد اهداف و غایات جعل حکم است و حتی گاهی از مقاصد، به اسرار وضع حکم نیز تعبیر می‌شود. برخی، مقاصد را مرادف حکمت دانسته است.¹

در اصطلاح علما، مقاصد شرعی بر دو گونه اهداف با هم متقارب اطلاق می‌شود: اهداف عمومی و اساسی شریعت اسلامی که عبارت از مجموع اهداف اساسی و زیربنایی شرعی است که در ضمن تطبیق و اجرای مجموعه‌ای از احکام شرعی محقق می‌شوند؛ و دیگری، اهداف خصوصی که شریعت اسلامی به هدف تحقق آنها، احکام معینی را مشروع گردانیده است. مانند مشروعیت احکام خاصی در عرصه نظام اقتصادی، نظام سیاسی، نظام خانوادگی و ...²

2.4. مقاصد شریعت

واژه «مقاصد الشریعه» در کاربرد اصولیون متقدم معنای محصل و روشن ندارد و آنان، از مقاصد شریعت با عبارات و الفاظ مانند: مصلحت، کلیات خمس، الاسرار و المحاسین، علل، معانی، مراد، مغز، قصد و نیت و ... تعبیر نموده‌اند.³ اندیشمندان معاصر بر خلاف متقدمین معتقدند مقاصد شریعت اسم و لقب برای دانش و فنی از فنون شریعت اسلامی است. در ذیل به دو تعریف اشاره می‌گردد.

أ) ابن عاشور در تعریف مقاصد شریعت می‌گوید: مقاصد شریعت مفاهیم و حکمت‌های اند که شارع در تمام احکام یا بخش عمده‌ای از آنها، آن را لحاظ فرموده است.⁴

ب) شیخ مقاصدی علامه ریسونی می‌نگارد: «مقصود از مقاصد الشریعه، همان اهدافی است که به خاطر تحقق آن شریعت وضع شده تا مصلحت بندگان برآورده گردد.⁵

دیرینه‌شناسی ارز دیجیتال

بر بنیاد بررسی‌های انجام شده، پیدایش ارزهای دیجیتال به حدود دو دهه قبل؛ یعنی اکتبر سال 2008 م برمی‌گردد. در مورد اختراع بیت کوین و مشخصات مخترع آن اطلاعات کاملی در دست نیست. آنچه موجود است یک نام مستعار است که به واقع معلوم نیست یک فرد است یا نام گروهی از افراد. به هر حال تنها نام موجود از مخترع بیت کوین «ساتوشی ناکاموتو» است. که در خبرنامه رمزگذاری شده‌ای اعلام کرد: «من در حال کار بر روی سیستم پول الکترونیکی جدیدی هستم که کاملاً نظیر به نظیر و بدون دخالت شخص ثالث است.» انتشار این مقاله سرمنشأ عملیاتی شدن بیت کوین شد. ولی هویت حقیقی او، همچنان در حاله‌ای از ابهام باقی مانده است.⁶

براساس برخی تحقیقات؛ اولین ارز دیجیتالی در سال 2009 م توسط ساتوشی ناکاموتو در دنیای مجازی عرضه شد. در همین سال اولین معامله ارز دیجیتال بین آقای ساتوشی ناکاموتو و دوستش «هال فینی» منعقد شد. و در سال 2010 م اولین بازار الکترونیکی برای اجرای معامله بیت کوین با ارزهای دیگر ایجاد شد. هم‌چنین در همین سال برای نخستین بار با ده هزار بیت کوین یک پیتزا خریداری گردید.⁷

چیستی ارز دیجیتال از منظر اقتصاد اسلامی

بحث چیستی ارز دیجیتال یکی از محوری‌ترین مباحث امروزی اقتصاد پژوهان اسلامی است. به گونه‌ای که تبیین آن از این منظر بر جواز یا عدم جواز آن از دیدگاه فقهی تأثیرگذار است.

هویت ارز دیجیتال را از منظر اقتصاد اسلامی می‌توان در موارد ذیل به بررسی گرفت:

¹. ریسونی، احمد، اهداف دین از دیدگاه شاطبی، ترجمه سید حسن اسلامی و سید محمد علی ابهری، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، 1376 ش، ص 39.

². محصلی، هدایت حسین، درآمدی بر مقاصد شریعت با تأکید بر فهم نصوص شرعی، جزوه درسی مجتمع آموزش عالی گرگان، غیر مطبوع، 1402 ش، ص 24.

³. خادمی، علم مقاصد الشریعه، مکتبه العیقات، چاپ اول، 1421 ه، ج 1، ص 26.

⁴ ابن عاشور، محمد طاهر، مقاصد الشریعه الاسلامیه، تونس: مکتبه الاستنباط، چاپ اول، 1978 م، ص 251.

⁵. ریسونی، احمد، نظریه المقاصد عند الإمام الشاطبی، المعهد العالمی للفکر الإسلامی، چاپ دوم، 1416 ه، ص 19.

⁶. سلیمانی پور، محمد مهدی، «بررسی فقهی پول مجازی»، فصلنامه تحقیقات مالی اسلامی، شماره 2، سال ششم، 1396 ش، ص 170؛ میرغفوری، سید حبیب الله، حسین صیادی تورانلو،

نصرت دهقانی زاده، «بررسی سرمایه‌گذاری در ارزهای دیجیتالی در ایران، مورد مطالعه بیت کوین»، سومین کنفرانس ملی رویکردهای نوین در علوم انسانی، چالش‌ها و راه‌حل‌ها،

1397 ش، ص 4-5.

⁷. عبدالله بن نجم الدین، «عملیه البتکونین در اسسه فقهیه تأصیلیه»، مجله التراث، شماره 1، ج 10، 2020 م، ص 82-101.

1. پول

نویسنده کتاب «اقتصاد اسلامی» در تعریف پول می‌نگارد: «پول» چیز است که عرفاً وسیله‌ی مبادله و ارزیابی (قرار گیرد) و حفظ مالیت به‌وسیله‌ی آن ممکن باشد.¹ با توجه به این تعریف، پژوهشگران حوزه اقتصاد ویژگی و کاربردهایی را برای پول ذکر کرده‌اند که وجود و یا عدم هر یک از آنها، در اطلاق یا عدم اطلاق پول به آن نقش مستقیم دارد.

اقتصاددانان سه کاربرد اصلی برای پول مطرح کرده‌اند: (1) واسطه‌ای برای تبادلات؛ (2) واحد حساب؛ (3) ذخیره ارزش.²

بیشتر صاحب‌نظران معتقدند: ویژگی‌های سه‌گانه فوق (تا هنوز) در مورد ارز دیجیتال به‌طور کامل تحقق نیافته است؛ زیرا، غالب جامعه امروزی از آن به عنوان وسیله‌ای برای تبادل ارز استفاده نمی‌کنند و تعداد کسانی هم که از آن استفاده می‌کنند اندک است. هم‌چنین به خاطر نبود تصویب قانون، صفت غیرقانونی را دارا است و به عنوان واحد حساب نیز به حساب نمی‌رود. (به عنوان مثال: در میان مردم، رسم نیست که بگویند قیمت یک کیلو طلا، برنج یا گوشت یک بیت کوین است) و نیز ارز دیجیتال توانایی ذخیره ارزش را ندارد؛ زیرا، نوسانات قیمت زیادی که برای آن رخ می‌دهد، ارز دیجیتال را بیشتر به یک سرمایه‌گذاری به شدت ریسک‌پذیر مبدل کرده تا اینکه محلی برای ذخیره ارزش باشد.³ بنابراین، از لحاظ دانش اقتصاد اسلامی نمی‌توان ارز دیجیتال را (با شرایط فعلی آن) به عنوان مالی دارای استقرار (و ذخیره ارزش) اعتبار کرد.⁴

2. کالا

برخی بر این نظراند، چون ارزهای دیجیتال از سوی بانک مرکزی یا مؤسسه مالی صادر نمی‌شود؛ می‌توان آن را از جمله کالاهای تجارتي گفت و محل خرید و فروش قرار داد.⁵

این دیدگاه با تعریف کالا سازگاری ندارد؛ زیرا کالا یا «عروض» وجود خارجی دارد و برای استفاده از ذات آن مورد خرید و فروش قرار می‌گیرد. و تبادله آن برای به‌دست آوردن چیزی دیگر نیست.⁶ بخلاف ارز دیجیتال که وجود خارجی ندارد و از ذات آن هیچ فایده‌ای به‌دست نمی‌آید و ظاهراً وسیله‌ای بیش برای تبادله نیست.⁷ از این‌رو، نمی‌توان ارز دیجیتال را از جمله کالا (سلعه یا عروض) قرار داد و این دیدگاه را تایید کرد.

3. نوع خاصی از پول

عده‌ای از پژوهشگران معاصر این ارز را نوعی خاص از پول قلمداد کرده‌اند. این گروه در تعریف پول خاص می‌گویند: «پول‌هایی که در یک جامعه محدود به عنوان ارز داخلی در مقابل کالا و سنجش ارزش آن پذیرفته شده است. البته با در نظر داشت اینکه حکومت براساس برخی مصالح عمومی حق منع آن را دارد».⁸ استدلال این گروه آن است که، پول شکل خاصی ندارد و در شیئی معینی محصور نمی‌شود؛ بلکه هر آن چیزی که می‌توانست کارایی پول را داشته باشد، می‌تواند در جایگاه آن قرار گیرد.⁹

دُرشت‌ترین نقدی که بر این دیدگاه وارد می‌شود، وجود خارجی (مادی) نداشتن ارز دیجیتال است. توجه و بررسی این دیدگاه به عنوان یک راه‌حل آنگاه می‌تواند مطرح شود که ارز دیجیتال از وجود خارجی برخوردار گردد.

¹. عثمانی، علامه محمد تقی، اقتصاد اسلامی، ترجمه: رعایت‌الله روانبد، بی‌نا، بی‌تا، ص 189.

². نوری، عبدالمجید، «إدارة النقود و تنميتها في السنة النبوية و الفكر الاقتصادي الإسلامي: رؤية تاريخية»، دوریه کان التاریخیه، شماره 41، 2018م، ص 55؛ کیوانلو شهرستانکی، زهرا، سعید ذوالفقاری، «بیت کوین و اقتصاد»، چهارمین کنفرانس ملی دستاوردهای نوین در برق و کامپیوتر و صنایع، مجتمع آموزش عالی فنی و مهندسی اسفراین، 1397ش. همان، 1397ش.

³. مشوقه، حمزه عدنان، «النقد الرقمي من منظور اقتصادي إسلامي البتكوين أنموذجاً»، 2021م.

⁴. محمود محمدی، أسماء، «التعامل بالعملة الافتراضية و زكاتها»، مجلة الكليات الدراسات الإسلامية و العربية للبنات بدمنهور، ج 2، 2019م، ص 242.

⁵. ابن قدامة حنبلی می‌گوید: عروض جمع عرض است و به هر آنچه غیر ثمن باشد اطلاق می‌گردد مانند، زمین، حیوان و سایر اموال دیگر. ابن قدامة، ابو محمد عبدالله بن قدامة، المغنی فی فقه الإمام أحمد بن حنبل الشیبانی، قاهره: مکتبه القاهره، 1968م، ج 2، ص 335، نجار، احمد هشام قاسم، «العملات الافتراضية المشفرة»، عمان: دار النفائس للنشر و التوزيع، چاپ اول، 1440ه، ص 138.

⁶. خزان، احمد، الأحكام الفقهية للصرف الإلكتروني دراسة حالة العملات الافتراضية البتكوين أنموذجاً، الوادی: جامعه حمه لخضر، 1439ه، ص 113.

⁷. محمود محمدی، أسماء، «التعامل بالعملة الافتراضية و زكاتها»، ص 629.

⁸. حمیدی، محمد طه، عبدالقادر مهاوات، «النقد المشفرة في الفقه الإسلامي»، مجمع الفقه الإسلامي بالهند، ش 26-27، 2021م، ص 31.

نظریه پرداز معاصر در حوزه فقه و اقتصاد اسلامی؛ د. علی القره داغی در طرح این دیدگاه می گوید: در آینده نه چندان دور و با همه گیر شدن بازار ارز دیجیتال، امکان اینکه این ارز به عنوان یک حق مالی دانسته شود، بعید به نظر نمی رسد.¹

از آن جایی که ارز دیجیتال دارای ابهاماتی است و هنوز زوایای مختلف آن به خوبی روشن نگردیده؛ دیدگاه مجامع فقهی جهان اسلام پیرامون هویت دهی و تبیین زوایای فقهی آن نیز به پختگی لازم نرسیده است. از این رو، امکان دارد در آینده نزدیک و پس از بررسی های لازم این دیدگاه مورد توجه محققین بیشتری قرار گیرد و به عنوان بخشی از راه حل ورود به بحث ارز دیجیتال شناخته شود.

تحلیل فقهی ارز دیجیتال

با توجه به حجم رو به رشد استفاده از ارز دیجیتال در جهان، تبیین احکام آن و معاملات مربوط به آن، ذهن اندیشمندان حوزه فقه و اقتصاد اسلامی را به خود مشغول نموده و پای برخی مباحث دُرشت و مؤثر در تبیین حکم فقهی ارز دیجیتال را به میان آورده که باعث برخی اختلاف نظرهایی گردیده است.

1. بررسی دیدگاه فقهی معاصر

با مطرح شدن بحث ارز دیجیتال در حوزه اقتصاد و چپستی حکم فقهی آن، در نتیجه تضارب آرای فقها دو دیدگاه عمده شکل گرفته است.

1.1. موافقین مشروعیت ارز دیجیتال و دلایل آنان

دسته ای از پژوهشگران معاصر در حوزه فقه و اقتصاد اسلامی مانند: مفتی فراز آدم²، د. نایف العجمی³، شیخ د. عبدالله السملی⁴، شیخ عصام تلیمه⁵، شیخ د. مطلق الجاسر⁶ و همچنین مجمع اقتصاد اسلامی در خصوص قانونی بودن بیت کوین⁷ در قسمتی از بیانیه خود به مشروعیت ارز دیجیتال رأی داده اند. موافقین این دیدگاه دسته ای از دلایل را برشمرده اند. در ادامه پس از ذکر مهم ترین دلایل آنان، نقدهای وارده بر هر یک را نیز بیان می کنیم.

أ) اصل اباحت

مبنای این دلیل، قاعدة فقهی مشهور است که توسط فقها این گونه ذکر می گردد: «الاصل فی المعاملات الحل و الإباحه»⁸ در معاملات تجاری، اصل را بر مباح بودن بودن می گذاریم. و همه چیز جایز است تا آن که موردی خلاف شریعت را، در ارتباط با آن بیابیم. با توجه به این قاعده، استفاده از ارز دیجیتال در معاملات بلا مانع است.

در نقد این دلیل می توان گفت: استناد به این قاعده در صورتی است که در افعال آن موردی خلاف شرع دیده نشود. حال آن که با توجه به معایب ذکر شده در فوق (مانند جهالت در منبع صدور) و اشکالات اساسی وارده بر پول قرار گرفتن این ارز (حکم حکومتی)، استناد به این قاعده مخدوش است.

ب) همسانی با پول

از دیگر دلایل ذکر شده، همسانی ارز دیجیتال با پول رایج از لحاظ کارایی آن است. به تعبیر دیگر؛ این ارزها در واقع به مانند پول کارایی دارند و همان گونه که پول های رایج چیزی جز وسیله تبادل نیستند، این ارزها نیز به همان گونه وسیله ای برای تبادل هستند و وظایف پول را برآورده می کنند.

قائلین به عدم مشروعیت، در نقد این دلیل می گویند: بالفرض قبول این ادعا و استفاده برخی از آنها، نامعلوم بودن هویت حقیقی سازنده و صادر کننده این ارزها و بی پشتوانه بودن آن و نیز نادیده گرفتن وظیفه بانک مرکزی از مهم ترین چالش هایی اند که بر مشروعیت این ارزها نقطه پایان می گذارد.⁹

¹. قره داغی، علی، «المضاربة بالعملات الرقمية حرام و حلال فی حالتین»، مداد قلم ونبض قضیه، 2021م، <https://hibrpress.com>.

². فراز آدم، فتوی المفتی فراز آدم، <https://darulfiqh.com>.

³. عجمی، نائف، «التکلیف الفقهی والحکم الشرعی للعملات الرقمية المشفرة»، <https://twitter.com/Dralajmey/status/953649401368629248>.

⁴. سلمی، عبدالله، «الاستثمار فی العملات الرقمية "البیتکوین" و "الایتریوم"»، <https://youtu.be/LFMPekl2I98?si=-BUpXh42XQMPkOT7>.

⁵. تلیمه، عصام، «العملات الرقمية و البیتکوین وحکم التعامل به شرعا»، https://youtu.be/6Q4YB1DIW3E?si=tt2DxyRct_gTiLV4.

⁶. جاسر، مطلق، «العملات الرقمية»، https://youtu.be/2-UKQ51Hm98?si=X0Qmw4n_pV9lbFsT.

⁷. بیان منتهی الاقتصاد الإسلامی بشأن مشروعية البیتکوین، <https://ar.islamway.net/book>.

⁸. شمس الأئمة سرخسی، محمد بن احمد بن أبی سهل، المبسوط، بیروت: دار المعرفه، 1414ه، ج13، ص14؛ ابن عابدین، محمد أمین بن عمر بن عبدالعزيز عابدین دمشقی حنفی، رد المحتار علی الدر المختار، بیروت: دار الفکر، چاپ دوم، 1412ه، ج4، ص178.

⁹. غول، عدنان، احمد سرحیل، «البیتکوین ماهیته، تکلیفه الفقهی و حکم تعامل به شرعا»، مجله جامعه جوموشان، کلیه اللاهوت، ش16، ص314.

آن گونه که در منابع فقهی آمده است؛ عرف و تعامل مردم در گزینش پول نقش دارد. چنانچه از امام مالک رحمه الله نیز منقول است: حتی پوست حیوان با پذیرش و عرف مردم، همسان پول قرار می گیرد.¹

بنابراین، با استفاده روزافزون مردم از این ارز می توان آن را به عنوان پول یا در جایگاه آن قرار داد.²

در نقد این دلیل می توان گفت: قیاس عرف شدن ارز دیجیتال به عرف شدن پوست حیوان، قیاس مع الفارق است؛ زیرا این ارز قیمت ذاتی و وجود خارجی ندارد و کاملاً نامحسوس است.³

افزون بر آن، پوست حیوان بالذات مرغوب فیه می باشد. به خلاف ارز دیجیتال که چیزی کاملاً وهمی و نامحسوس است. همچنین عرف شدن آن نیز در جای خود قابل مناقشه است؛ زیرا در حال حاضر تعامل با آن تنها از طرف برخی و به صورت اینترنتی صورت می گیرد و برای بیشتر مردم حتی نام آن نیز ناآشنا است.

همان گونه که گذشت، مخالفین مشروعیت ارز دیجیتال در نقد دلایل موافقین مواردی را ذکر کرده اند ولی فی الواقع قوی ترین آن نقدها دو مورد است: یک) جهالت در جهت های گوناگون آن که با خود «غرر» و «ضرر» را در پی دارد. دو) مشکل عدم پشتیبانی دولت یا مرجع قانونی خاص از آن.

2.1. مخالفین مشروعیت ارز دیجیتال و دلایل آنان

دسته ای از مجامع فقهی جهان اسلام استفاده از ارزهای دیجیتال در معاملات را بنابر دلایلی ناجائز گفته اند.

أ) نهاد مذهبی ترکیه؛

این نهاد که امور فتوای آن کشور را به عهده دارد، اولین مؤسسه فقهی است که درباره ارزهای دیجیتال فتوا صادر نموده و به دلایل ذیل، تمام انواع و گونه های آن را غیرمشموع دانسته است:⁴

1. ارزهای دیجیتال تحت نظارت یک نهاد مرکزی نیستند و این به معنای عدم ضمانت دولتها نسبت به این ارزهاست که زمینه ساز استفاده این ارزها در راستای پولشویی و تروریسم است؛

2. این ارزها هیچ گونه مجوزی از جانب دولتها یا بانک های مرکزی آنها ندارند و غیرقانونی هستند؛

3. از آنها برای فرار از مالیات یا سرویسهای امنیتی مالی استفاده می شود؛

4. مورد استفاده گروه های مسلح غیرمجاز و باندهای توزیع مواد مخدر و امثال آن است؛

5. دارای عناصر تقلب و فریب است؛

6. وجود فیزیکی ندارند و بر همین اساس قابل معامله نیستند.

ب) دارالافتاء فلسطین؛

این مجمع در طی فتوایی بر حرمت استفاده از ارزهای دیجیتال تصریح نموده و دلایل حرمت را این گونه می نویسد:

1. معاملات آن شامل قمار می شود؛

2. منشأ آن نامعلوم است؛

¹ اصبیحی، مالک بن انس بن مالک، المدونه، بیروت: دار الکتب العلمیه، چاپ اول، 1994م، ج3، ص5.

² کعبیوش، عبدالجبار بن علی، «النقد المشرق بتكوين و مشتقاتها، بحث فی حقیقتها و تخریج احکامها الفقهیه»، مجله الشهاب، ش5، 2019م، ص296.

³ عربانی، أسما سالمین، «العملات الافتراضیه-حقیقتها و تکیفها الفقهی و حکمها الشرعی»، مجله الحقوق و العلوم الإنسانیة، جامعه عجمان الإمارات العربیة المتحدة، ش1، 2021م، ص127.

⁴ امور فتوا ترکیه، https://diyanet.gov.tr/ar_SA؛ شریف، یوسف بن هزاع، «الاحکام و الضوابط الفقهیه المتعلقة بالنقد الرقمیة الالکترونیه (البتکونین أنموذجاً)»، مجله جامعه الملك عبدالعزيز، 2020م، مجلد28، ش5، ص15-18.

3. مجهول و بدون تضمین و پشتوانه است؛

4. احتمال کلاهبرداری، فریب، ضرر و تقلب در ارزهای دیجیتال بسیار زیاد است.¹

ج) دارالافتاء مصر؛

این مؤسسه فقهی در ارتباط با ارز دیجیتال این گونه نظر دارد: معاملات بیت کوین اعم از بیع، اجاره و هر نوع دیگری از عقود یا معاملاتی که به واسطه بیت کوین یا سایر ارزهای دیجیتال صورت می پذیرد، به دلایل ذیل شرعا ناجایز است:²

1. در معرض خطر هک شدن است؛

2. حمایت کشور یا بانک مرکزی را با خود ندارد؛

3. از چشم سیستم های امنیتی کشور پوشیده است و برای فرار از مالیات و اهداف غیرقانونی استفاده می گردد؛

4. حاوی عنصر فریب، تقلب و ضرر است؛

5. وجود خارجی ندارد و تنها از طریق اینترنت تبادل می شود؛

6. عنصر جهالت در آن هویدا است؛

7. هیچ پشتیبانی مرکزی ندارد.³

د) اداره کل امور اسلامی و اوقاف امارات؛

این نهاد نیز به عدم جواز معامله با ارزهای دیجیتال تصریح کرده و اذعان دارد: ارزهای دیجیتال دارای معیارهای فقهی و قانونی پول نیست و نه می توان آن را از جمله کالای تجاری دانست. از این رو، استفاده از چنین چیزی در معاملات (به عنوان پول یا کالا) جایز نیست و استفاده از آن بر معامله طرفین، جامعه و بازار عواقب ناگواری در پی خواهد داشت.⁴

ه) ریاست دارالافتاء مرکزی امارت اسلامی افغانستان

این ریاست در پاسخ فتوایی مبنی بر حکم تبادل ارز دیجیتال از طریق صرافی آنلاین، ارز دیجیتال را همپایه پول قلمداد ننموده و یک برنامه استعماری می داند. در نتیجه، دارالافتای مذکور با در نظر داشت برخی متون فقهی مذهب حنفی و تاکید بر دریافت تخصصی فتوا، اذعان بر غیرشرعی و ناجائز بودن معامله با ارز دیجیتال دارد.⁵

این در حالیست که اخیرا بانک مرکزی افغانستان «دافغانستان بانک» در طی اطلاعیه ای بیان می دارد: دافغانستان بانک بار دیگر به هموطنان اطلاع می دهد که به هیچ شخص یا شرکت تاکنون جواز فعالیت صرافی آنلاین صادر نه شده و این گونه فعالیت ها غیرقانونی تلقی می شوند. دافغانستان بانک از هموطنان عزیز تقاضا دارد تا با توجه به خطرات، خسارات و مسئولیت های بعدی این معاملات، از انجام معاملات آنلاین با این گونه شرکت ها و افراد، خودداری نمایند.⁶

براساس مطالب فوق می توان ادله عدم جواز معامله ارز دیجیتال یا با ارز دیجیتال را در چهار عنوان سامان داد:

¹. دار الافتاء الفلسطينية، قرار مجلس الافتاء الأعلى، 25 ربيع الأول، 1439هـ، الرقم: 297/2017/16، <https://staff.ppu.edu/jawad/files/316>، رواق، خالد، «العملات المشفرة البتكوين نموذجاً (مدى مواكبه التكيف الفقهي والشرعي للواقع المعاصر)»، مجلة آفاق للبحوث والدراسات، المركز الجامعي المقاوم الشيخ بن مختار إلیزی، 2021م، ج4، ش2، ص496.

². دارالافتاء المصريه، حكم التعامل بالعمله الالكترونيه (البتكوين)، الرقم: 4205، الصادرة بتاريخ: 2017/12/28، https://www.dar_alifta.org/AR/Viewstatment.aspx?sec=media&ID=14139.

³. الحكم الشرعي للبتكوين آراء واجتهادات، <https://www.arabarak.com>.

⁴. الهيئه العامه للشؤون الاسلاميه والأوقاف في دبي، حكم التعامل بالبيتكوين، رقم الفتوى: 89043، التاريخ: 2018م، <https://www.awqaf.gov.ae/ar/pages/fatwadetail.aspx>، خالد، «العملات المشفرة البتكوين نموذجاً (مدى مواكبه التكيف الفقهي والشرعي للواقع المعاصر)»، ج4، ش2، ص496.

⁵. دافغانستان اسلامی امارت، دمرکزی دارالافتاء لوی ریاست، شماره فتوا: 1083، تاریخ صدور فتوا: 1445/8/8هـ، ایمیل آدرس: m.darulifta@gmail.com.

⁶. اطلاعیه دافغانستان بانک در مورد صرافی آنلاین، تاریخ اطلاعیه 1402/12/12، <https://dab.gov.af/da>.

1. ارز دیجیتال مال نیست.

علامه علی القره داغی در تعریف برگزیده مال نوشته است: «کل عین أو حق له قيمة مادية أو منفعة عرفاً»¹ به هر عین یا حقی که بر اساس عرف دارای ارزش مادی یا منفعتی داشته باشد، مال اطلاق می‌گردد. بر مبنای این تعریف، ارز دیجیتال مال نیست؛ زیرا نه دارای عین است و نه تا کنون عرف آن را حق مالی دانسته است.

2. بدون اذن و پشتیبانی دولت است.

با تفحص در تراث فقهی جهان اسلام می‌توان دریافت که از جمله وظایف حکومت اسلامی چاپ، حفاظت و حمایت از پول رایج است. براساس داده‌های فقهی، ضرب سکه (چاپ پول) به اتفاق فقهای اسلام تنها حق ولی امر مسلمین است.² فقها مبنای این دیدگاه را مصلحت گفته‌اند.³ امام احمد بن حنبل رحمه الله در این باره می‌گوید: تقاضای مصلحت عامه این است که ضرب سکه در دارالضرب و به اذن سلطان صورت گیرد.⁴

فقهای مالکی، شافعی، حنبلی و امام ابویوسف⁵ از احناف تصریح کرده‌اند که ضرب سکه (چاپ پول) بدون اذن حاکم، مطلقاً جواز شرعی ندارد. امام ابوحنیفه رحمه الله و یارانش اما ضرب سکه را بدون اجازه حاکم به گونه مشروط جایز می‌دانند. نخست اینکه این جواز تنها درباره سکه طلا و نقره است و در ثانی عدم اذن حاکم ضرری را متوجه جامعه نسازد.⁶

امروزه اما تحقق ضرر به کیان جامعه در نبود اذن حاکم و عدم ورود حکومت در عرصه چاپ پول، اظهر من الشمس بوده و نیاز به دلیل آوری ندارد. از این رو، می‌توان گفت همه فقهای اسلام در زمینه چاپ پول (به‌ویژه پول‌های رایج کنونی) اذن حکومت را شرط لازم می‌دانند.

پژوهشگران معاصر نیز روند به رسمیت شناخته شدن چیزی در جامعه به عنوان پول را از سه حالت خارج ندانسته‌اند؛

1) ذاتا پول است و مردم در معاملات مالی از آن استفاده می‌کنند. مانند: طلا و نقره؛

2) مردم به گونه گسترده چیزی را به عنوان پول در مقابل کالا و خدمات پذیرفته‌اند و در معاملاتشان آن را وسیله‌ای برای به‌دست آوردن کالا یا منافع قرار داده‌اند. مانند: انواع حیوان‌ها، نمک و

3) و یا از سوی حکومت به عنوان پول چاپ، پشتیبانی و رایج می‌شود. مانند: پول‌های کاغذی معاصر.⁷

با این حساب ارز دیجیتال افزون بر نقد گذشته، با اشکال غیرقانونی بودن و بدون پشتوانگی نیز روبرو است. زیرا این ارز نه پول است، چون از صفات و ویژگی‌های اختصاصی پول برخوردار نیست و نه از سوی عموم مردم به گونه گسترده استفاده می‌شود و نه حکومت آن را به رسمیت شناخته و از آن پشتیبانی می‌کند.

3. معامله‌ای غرری و آکنده از جهالت است.

بررسی‌های مزبور نشان داد که صادر کننده این ارز نامعلوم، جهت صدور و آینده آن مجهول و تضمین و تنظیم کننده آن ناموجود است. همچنین نوسان و عدم استقرار نسبی در بازار آن نیز یک روند معمول است. این در حالی است که فقهای مذاهب اسلامی داد و ستدی که دارای این ویژگی باشد را ناجایز و غیرشرعی گفته‌اند.

شیخ، محدث و فقیه حنفی علامه مرغینانی صاحب کتاب گرانسنگ «الهدایه» می‌نگارد: «و لا (بیع) اللبن فی الضرع، للغرر».¹ معامله شیر (حیوان) در پستان، به علت امکان فریب، ناجائز است.

¹ القره داغی، علی محیی الدین، «المال فی الإسلام دراسة فقهیه تأصیلیه»، المجلس الأوربی للإفتاء والبحوث، الدورة الثامنة عشر، 2008م، <https://www.e-cfr.org/blog/2020/11/16>

² وزارة الأوقاف والشئون الإسلامية، الموسوعة الفقهیه الكويتیه، کویت، چاپ دوم، 1401، ج 25، ص 105؛ اقبال، خورشید اشرف، «العمله الرقمیه البتکونین فی میزان الشریعه الإسلامیه» البعث الإسلامی، 2024م، <https://albasulislami.com>

³ خطاب، شمس الدین، مواهب الجلیل فی شرح مختصر خلیل، بیروت: دار الفکر، چاپ سوم، 1412ه، ج 4، ص 342.

⁴ ابن مفلح، محمد بن مفلح بن محمد بن فرج شمس الدین المقدس الحنبلی، کتاب الفروع، تحقیق: عبدالله عبدالمحسن التركي، بیروت: مؤسسه الرساله، چاپ اول، 2003م، ج 4، ص 133.

⁵ سنائی، عمر بن محمد بن عوض الحنفی، نصاب الاحتساب، تحقیق: مرین سعید مرین عسیری، مکه المکرمة: مکتبه الطالب الجامعی، چاپ اول، 1406ه، ص 231.

⁶ بلاذری، احمد بن یحیی بن جابر، فتوح البلدان، تحقیق: صلاح الدین المنجد، مصر: مکتبه النهضة المصریه، بی تا، ص 452؛ ترکمانی، «السیاسه التقدییه والمصرفیه فی الإسلام»، بیروت: دار احیاء التراث، 1988م، ص 40.

⁷ مشوقه، حمزه عدنان، «النقد الرقمیه من منظور اقتصادي إسلامي البتکونین أنموذجاً»، 2021م.

نویسنده کتاب القواعد الفقهیه که در صدد استخراج قواعد فقهی کتاب هدایه برآمده است، می نویسد: «أن بیع ما فیہ غرر لا یجوز» معامله ای که در آن فریب باشد ناجائز است.²

علامه نووی در تعریف غرر می نویسد: «ما انطوی عن الإنسان أمره و خفی علیه عاقبته»³ آنچه حالتش بر انسان پوشیده و عاقبتش نا معلوم باشد.

امام قرافی تفاوت بیع غرری با بیعی که در آن جهالت است را اینگونه بیان می کند: «الغرر هو الذی لایدری هل یحصل أم لا کالطیر فی الهواء والسمک فی الماء. و أما ما علّم حصوله و جهلت صفته فهو المجهول کبیعه ما فی کُمّه فهو یحصل قطعاً و لكن لا یدری أی شیء هو»⁴. بیع غرری آن است که شخص نمی داند آنچه را که معامله نموده به دست می آورد یا خیر. مانند خرید و فروش پرند در هوا و ماهی در دریا. و اگر به دست آوردنش قطعی ولی در صفتش پوشیدگی بود، چنین معامله ای را بیع مجهول گویند. مانند فروختن آنچه در آستین قرار دارد؛ زیرا خریدار به طور قطع می داند که اصل چیز را می تواند به دست آورد ولی چپستی آن برایش مشخص نیست. اندیشمند نامدار؛ علامه خطابی در تعریف «بیع الغرر» می گوید: «کل بیع کان المقصود منه مجهولاً غیرمعلوم أو معجزاً عنه غیر مقدور علیه فهو غرر»⁵. هر معامله ای که هدف آن ناشناخته یا دست یافتن به آن (به گونه عادی) نا ممکن باشد، معامله غرری است.

براساس تصریح الموسوعه الفقهیه الكويتیه: «والجهالة فی البیع قد تكون فی صیغه العقد أو فی المبیع أو فی الثمن أو غیر ذالک»⁶. جهالت در بیع می تواند در مبیعه، صیغه (الفاظ ایجاب و قبول)، ثمن و یا در غیر از این موارد باشد.

فقیه ماوراء النهر علامه سمرقندی درباره حکم معامله ای که در ذات ثمن جهالت باشد می نگارد: «إذا باع العبد بمائه شاة من هذا القطیع و نحوه لایجوز لجهالة الثمن»⁷. هرگاه غلام را به صد در مقابل گله ای گوسفند معامله نمود، این بیع به علت جهالت در ثمن ناجایز است. درست مانند ارز دیجیتال که ماهیت آن در نزد فقهای معاصر در بین مال، سلعه، پول، حق مالی یا نوعی خاص از پول بودن نامشخص است.

بنابراین، هر معامله ای که در آن غرر یا جهالت مشکل زا دیده یا منتج به آن گردد، ناجایز است.

4. وسیله ای برای انجام معاملات نامشروع و پولشویی است.

گروه های تبهکار و مجرم برای گسترش فعالیت شان همواره از راه هایی استفاده می کنند که کمتر زیر نظارت حکومت ها باشند و چون تاکنون هیچ دولتی بر سیستم معاملات ارز دیجیتال نظارتی ندارد؛ باعث استفاده فوق العاده این گروه ها جهت پولشویی و انتقال ارز از این طریق شده است. همچنین برخی شرکت های تجاری نیز به منظور گریز از پرداخت مالیات برای انتقال بی درد سر پول از ارز دیجیتال استفاده می کنند.

فقیهان اسلامی اینگونه معاملات را که وسیله ای برای امور نامشروع می گردند، ناجائز گفته اند.

علامه کاسانی حنفی در این باره می نویسد: «الوسيلة إلى الشيء حکمها حکم ذالک الشيء»⁸ وسیله هر چیزی حکم آن چیز را به خود می گیرد. بر مبنای همین قاعده، فقهای حنفیه برخی امور مباح الاصل که وسیله ای برای معصیت قرار گرفته اند را ممنوع گفته اند.⁹

بنابراین، ارز دیجیتال که وسیله ای برای کارهای نامشروع است، حکم کارهای نامشروع را به خود گرفته و ممنوع قرار می گیرد.

این دلیل از سوی برخی پژوهشگران معاصر اینگونه به چالش کشیده شده است: همانگونه که گروه های تبهکار در بسیاری از معاملاتشان از پول های رایج استفاده می کنند و این باعث ممنوع قرار گرفتن این پول های نمی گردد؛ درباره ارز دیجیتال نیز سوءاستفاده آنان هیچ اثری بر ممنوع بودن این ارز ندارد.¹⁰

¹. مرغینانی، شیخ الاسلام برهان الدین علی بن ابی بکر، الهدایه شرح بدایه المبتدی، مطبعه الخیریه، چاپ اول، 1326ه، ج 3، ص 35.

². جوزجانی، عبدالمجید، القواعد الفقهیه المستخرجه من کتاب الهدایه للإمام المرغینانی، تهران: نشر احسان، چاپ اول، 1400ش، ص 493.

³. نووی، محیی الدین یحیی بن شرف، المجموع شرح المذهب، بیروت: دار الفکر، بی تا، ج 9، ص 257.

⁴. قرافی، شهاب الدین احمد بن ادریس، الفروق أنوار البروق فی أنواء الفروق، عالم الکتب، بی تا، ج 3، ص 270.

⁵. عظیم آبادی، محمد اشرف بن امیر بن علی بن حیدر، عون المعبود شرح سنن أبی داود، بیروت: دار الکتب العلمیه، چاپ دوم، 1415ه، ج 9، ص 165.

⁶. وزارة الأوقاف والشئون الإسلامية، الموسوعة الفقهیه الكويتیه، ج 16، ص 170.

⁷. سمرقندی، نحمد بن احمد بن ابی احمد ابوبکر علاء الدین، تحفه الفقهاء، بیروت: دار الکتب العلمیه، چاپ دوم، 1414ه، ج 2، ص 45.

⁸. کاسانی، علاء الدین ابوبکر بن مسعود بن أحمد الحنفی، بدائع الصنائع فی ترتیب الشرائع، بیروت: دار الکتب العلمیه، چاپ دوم، 1406ه، ج 7، ص 106.

⁹. زبلی، عثمان بن علی فخرالدین الزبلی الحنفی، تبیین الحقائق شرح کنزالدقائق، قاهره: دار الکتب الإسلامی، چاپ دوم، بی تا، ج 3، ص 297؛ کاسانی، علاء الدین ابوبکر بن مسعود بن أحمد، بدائع الصنائع فی ترتیب الشرائع، ج 5، ص 233.

¹⁰. سعدی، محمد عمر، إصدار العملات المشفرة: القيود والآثار دارسه فقهیه، عمان: جامعه العلوم الإسلامیه العالیه، 2020م، ص 108.

در نقد این چالش می‌گوییم: جرائمی که توسط ارز دیجیتال به‌وقوع می‌پیوندد، حتی اگر دولتی قصد پیگیری آن را نیز داشته باشد (با شرایط کنونی ارز دیجیتال) به هیچ وجه قابل شناسایی نبوده و ساز و کاری برای پیگیری و نظارت بر آن وجود ندارد؛ ولی مرتکبین جرائم حاصله از طریق پول‌های رایج قابل شناسایی، پیگیری و مجازات می‌باشند. بنابراین، این دو شبیه یکدیگر نیستند.

ارز دیجیتال و مقاصد شریعت در حفظ مال

بدون تردید مال در نظرگاه شریعت دارای جایگاه بسزایی است. تا آنجا که اندیشمندان اسلامی حفظ آن را یکی از مقاصد ضروری تشریع دانسته‌اند. زیرا مصالح دنیوی بشر بر محور مال می‌چرخد و فقدان آن، برابر با فقدان جامعه است. دین اسلام به حفظ مال از دو منظر اهمیت داده است.

1. حفظ مال از حیث وجود.

منظور از حفظ مال از حیث وجود، آن دسته از احکام شرعی هستند که حالت ایجابی دارند و شریعت در راستای حفظ مال، آن را به عنوان مقاصد خصوصی قلمداد نموده و دستور به انجام و رعایت آنها داده است.

1.1. رواج و تداول مال

از دیدگاه اسلام یکی از مقاصد وجودی مال برای حفظ کيان جامعه، دست به دست شدن آن در بین مردم است. از این‌رو، در موارد زیادی به معامله، کسب و تجارت ترغیب و از احتکار و ذخیره شدن مال در دست عده‌ای از انسان‌ها برحذر داشته است. این قسمت از آیه سوره حشر اشاره به همین مقصد دارد: «كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ» (حشر: 8) ترجمه: تا (این اموال عظیم) در میان ثروتمندان شما دست به دست نگردد! تاکید شریعت بر تداول و رواج مال تنها به حیات افراد منتهی نگردیده؛ بلکه این مقصد پس از فوت افراد نیز در نظر گرفته شده و تقسیم و دست به دست شدن مال در بین ورثه به عنوان میراث، فرض گردیده است.¹

2.1. آسان‌سازی معامله و استفاده از مال

دین مبین اسلام به مقصود برآورده شدن این مقصد دولت را مؤلف به ایجاد امنیت و استقرار آن در جامعه نموده است. فقه اسلامی نیز حکومت را مسئول حفظ نظم بازار و رفع چالش‌های اقتصادی جامعه می‌داند. به عنوان مثال: ضرب سکه و چاپ پول و نظارت و حفاظت از آن از ابتدایی‌ترین وظایف حکومت گفته شده است. اجرای قانون بر متخلفین و متقلبین در راستای برآورده کردن همین مقصد است. همچنین ایجاد سهولت در داد و ستد و گسترش بازارهای تجاری، انعقاد پیمان‌های تجارت منطقه‌ای و بین‌المللی به منظور صادرات و واردات سازنده، در حقیقت بخشی از برآورده نمودن مقصد آسان‌سازی معامله و استفاده درست از مال است.²

3.1. شفافیت و ثبات مال

از دیگر مقاصد شریعت در راستای حفظ مال، شفافیت مال و ثبات آن است. شفافیت مال به معنای حفظ آن از ضیاع، اضرار و تعرض خصم بر آن است. و منظور از ثبات، حفظ مال برای صاحبش بدون خطر و منازعه دیگران است. این مقصد در قالب قانون حمایت از اموال و ملکیت‌ها افراد تبلور پیدا می‌کند.³

4.1. رعایت عدالت در مال‌اندوزی

مقصود از این مقصد، در نظر داشتن عدالت در به دست آوردن اموال است به گونه‌ای که نباید از راه ظلم و زیان رساندن به دیگران، مال‌اندوزی صورت گیرد. در قالب این مقصد رعایت مصالح عمومی و دفع ضرر از جامعه معنا پیدا می‌کند.⁴

2. حفظ مال از حیث عدم.

مقصود از این مقصد آن دسته از اموری است که شریعت به منظور حفظ مال دستور به پرهیز از آنها داده است. با یک بررسی کلی در احکام معاملات می‌توان دریافت که شریعت اسلامی در راستای حفظ مال، هر آنچه موجب بروز اختلال در اموال می‌گردد و در شکل ضرر، زیان، فساد و بطلان نمایان می‌شود را از سر راه برداشته و ممنوع کرده است. قرآن مجید می‌فرماید: «وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ» (بقره، 188) ترجمه: و اموال یکدیگر را به باطل (و ناحق) در میان خود نخورید! همچنین فقه اسلامی تمام انواع معاملات غرری را ناجائز می‌داند و جهالت منتج به منازعه را فاسد کننده عقد قلمداد می‌کند.⁵

¹. ابن عاشور، محمد طاهر، مقاصد الشریعة الإسلامية، ص 474.

². فراء، ابو یعلی، الأحکام السلطانیة، تصحیح: محمد حامد الفقی، بیروت: دار الکتب العلمیة، چاپ دوم، 1421ه، ص 181.

³. ابن عاشور، محمد طاهر، مقاصد الشریعة الإسلامية، ص 473.

⁴. همان، 477.

⁵. کاسانی، علاء الدین ابوبکر بن مسعود بن أحمد الحنفی، بدائع الصنائع فی ترتیب الشرائع، ج 5، ص 163.

3. بررسی و تطبیق مقاصد شریعت بر ارز دیجیتال

اکنون بر اساس آنچه در فوق گذشت و به منظور تبیین هر چه بیشتر حکم ارز دیجیتال، به بررسی و تطبیق مقاصد یاد شده بر این ارز پرداخته خواهد شد.

1.3. ارز دیجیتال و مقصد آسان‌سازی معامله و استفاده از مال

بر اساس این مقصد، دولت به منظور آسان‌سازی تجارت و استفاده عموم از مال، موظف به حفظ و نظارت بر اموال به ویژه بر بازار ارز است. حال آنکه ارز دیجیتال بنابر خصوصیتی که دارد حکومت‌ها قادر به نظارت بر آنها نیستند. و بدیهی است که بدون نظارت حکومت بر بازار ارز و تنظیم آن بر اساس مصالح عمومی جامعه، قالب‌های فساد اقتصادی به‌روزرسانی خواهد شد.

2.3. ارز دیجیتال و مقصد رواج و تداول اموال

همان گونه که گذشت شریعت اسلامی به منظور برآورده شدن این مقصد، از احتکار پول در جیب عده‌ای از افراد منع نموده است و نیز همواره به دست به دست شدن اموال در بین عموم افراد ترغیب کرده است. ولی ارز دیجیتال با این مقصد در تعارض آشکار است؛ زیرا از سویی، تداول در بین مردم می‌طلبد تا این ارز به گونه حقیقی و محسوس وجود خارجی داشته باشد تا همه مردم بتوانند از آن مستفید شوند، و چون معامله آن تنها از طریق اینترنت مقدور است و بیشتر مردم به ویژه در کشورهای اسلامی شیوه استفاده از این دستگاه‌ها را نمی‌دانند؛ باعث عدم اعتماد به آن شده و رواج آن در بین عموم با چالش مواجه خواهد شد. و از دیگر سو، شریعت اسلام به منظور تداول اموال در بین مردم، تقسیم اموال افراد را پس از فوت آنها فرض نموده است. در حالی که در بحث ارز دیجیتال انتقال اموال افراد پس از فوتشان غیرممکن است. و در نتیجه این مقصد برآورده نمی‌شود.

3.3. ارز دیجیتال و مقصد ثبات و خطرزدایی از مال

دین اسلام به منظور شفاف‌سازی و ثبات در اموال، وجود هر گونه ضرر، فریب و عرضه مال در راستای نابودی را ممنوع دانسته است. در حالی که ارز دیجیتال آکند از جهالت و فریب است و کاملاً با این مقصد در تعارض مستقیم می‌باشد. به عنوان نمونه: اگر دارنده ارز دیجیتال رمز ورود به حساب خویش را فراموش کند، دیگر به هیچ وجه امکان استفاده از اموال خویش را ندارد. و یا اینکه اگر بنابر اشتباهی از حساب خویش کاسته و به حساب شخص دیگری بیفزاید، دیگر امکان برگرداندن آن ارز وجود ندارد. همچنین از آنجاییکه بازار ارز دیجیتال هر از گاهی دچار سقوط و صعود غیرمنتظره‌ای می‌گردد، نمی‌توان آن را با مقصد ثبات همسو دانست.

4.3. ارز دیجیتال و مقصد رعایت عدالت در مال‌اندوزی

رعایت عدالت در بحث معاملات از اساسی‌ترین مقاصد است. این مقصد در رعایت مصالح عمومی به روشنی نمایان است. و رعایت مصالح عمومی می‌طلبد تا حکومت به عنوان قوه ناظر و تنظیم کننده بازار ارز به منظور رعایت مصالح عمومی ورود سازنده داشته باشد. ولی ارز دیجیتال کاملاً با این مقصد ناسازگار است؛ زیرا هیچ حکومتی بر روند معاملات آن هیچگونه نظارتی ندارد و این امر در دراز مدت باعث مختل شدن مصالح عمومی جامعه می‌گردد.

نتیجه‌گیری؛

در پایان این پژوهش نتایج به‌دست آمده را به گونه ذیل برمی‌شماریم:

1. موضوع ارز دیجیتال از مسائل جدید در بحث اقتصاد اسلامی است که نیاز به تحقیقات گسترده فقهی-اقتصادی دارد.
2. ارز دیجیتال دارای ماهیت غیر حقیقی بوده و به گونه مجازی و غیرمحسوس از طریق دستگاه و اینترنت مورد تعامل قرار می‌گیرد.
3. طبق بررسی‌های انجام شده، ارز دیجیتال دارای برخی مزایا و نیز معایبی است. اما مزایای آن بیشتر مورد توجه قرار گرفته است.
3. این ارز با پول‌های رایج تفاوت‌های اساسی دارد و نمی‌توان آن را از جمله پول‌های رایج دانست. به همین سبب صاحب‌نظران حوزه فقه و اقتصاد اسلامی در هویت‌دهی به آن اختلاف دیدگاه شدید دارند تا آنجا که برخی پول خاص و عده‌ای آن را به عنوان حق مالی قلمداد نموده است.
4. فقیهان معاصر در حکم فقهی معامله با ارز دیجیتال اختلاف دیدگاه دارند؛ ولی جمهور اندیشمندان اسلامی بنابر دلایل قابل توجه‌ای معامله با آن را ناجائز و غیرشرعی دانسته‌اند.
5. از عمده‌ترین دلایل مخالفین مشروعیت ارز دیجیتال می‌توان از وجود جهالت گسترده در جوانب متعدد این ارز، فریب و عدم اذن و نظارت حکومت به تعامل با آن را نام برد.

6. ارز دیجیتال از لحاظ مقاصد شریعت نیز با اشکالات عمده روبرو است. به گونه‌ای که این ارز با مقاصد هم‌چون: رواج و تداول مال، شفافیت و ثبات، آسان‌سازی تعامل، رعایت عدالت در مال‌اندوزی و خطرزدایی از آن در تعارض جدی قرار دارد.
7. حکم منع معامله با ارز دیجیتال (به خاطر عدم وجود نص صریح و یا قیاس جلی) با در نظر داشت مصلحت عموم بندگان است که می‌توان آن را در قالب ممنوعیت از باب «سدالذریعه» گنجانند. از این‌رو، این حکم با تغییر مصالح و ظروف، قابل تغییر خواهد بود.

پیشنهادهای؛

1. ایجاد کارگروهی ویژه متشکل از فقهاء و اقتصاددانان اسلامی جهت بررسی جوانب مبهم این ارز و ارائه راه‌حل به منظور تعامل یا تقابل سازنده با آن.
2. توجه جدی قانون‌گذاران و بانک مرکزی به موضوع ارز دیجیتال و بررسی سیستم‌های جایگزین.
3. همگرایی کشورهای اسلامی جهت تنظیم کارشویه‌ای برای نوع تعامل یا تقابل با ارز دیجیتال.
4. ضرورت اقدام رسانه‌های ملی و محلی برای آگاهی‌دهی بیشتر جامعه جهت تبیین خطرات و مشکلات معامله با این ارز.
5. آسان‌سازی راه‌های مشروع معامله برای مردم و زدودن موانعی که باعث روی‌آوری جامعه به بازار ارزهای دیجیتال می‌گردد.

منابع

قرآن مجید

1. ابن عابدین، محمد امین بن عمر بن عبدالعزیز عابدین دمشقی حنفی، **رد المحتار علی الدر المختار**، بیروت: دار الفکر، چاپ دوم، 1412هـ.
2. ابن عاشور، محمد طاهر، **مقاصد الشریعه الاسلامیه**، تونس: مکتبه الاستنباط، چاپ اول، 1978م.
3. ابن قدامه، ابو محمد عبدالله بن قدامه، **المغنی فی فقه الإمام أحمد بن حنبل الشیبانی**، قاهره: مکتبه القاهره، 1968م.
4. ابن مفلح، محمد بن مفلح بن محمد بن مفرج شمس الدین المقدس الحنبلی، **کتاب الفروع**، تحقیق: عبدالله عبدالمحسن التركي، بیروت: مؤسسه الرساله، چاپ اول، 2003م.
5. ابن نجیم، زین الدین بن ابراهیم، **البحر الرائق**، بیروت: دارالکتب العلمیه، چاپ اول، 1418هـ.
6. ابو حبیب، سعدی، **القاموس الفقهی**، دمشق: دارالفکر، چاپ دوم، 1408هـ.
7. ابو هلال العسکری، حسن بن عبدالله، **الفروق اللغویه**، قاهره: دارالعلم والثقافه للنشر والتوزیع، بی‌تا.
8. أصبھی، مالک بن انس بن مالک، **المدونه**، بیروت: دار الکتب العلمیه، چاپ اول، 1994م.
9. آل عبدالسلام، یاسر بن عبدالرحمن، **العملات الافتراضیه حقیقتها و احکامها الفقهیه**، قطر: بنک الجزیره، چاپ اول، 2018م.
10. بلاذری، احمد بن یحیی بن جابر، **فتوح البلدان**، تحقیق: صلاح الدین المنجد، مصر: مکتبه النهضه المصریه، بی‌تا.
11. ترکمانی، **السیاسه التقدیہ والمصرفیه فی الاسلام**، بیروت: دار احیاء التراث، 1988م.
12. تهانوی، محمدعلی، **مقدمه کشف اصطلاحات الفنون والعلوم**، لبنان: مکتبه لبنان ناشرون، چاپ اول، 1996م.
13. جوزجانی، عبدالمجید، **القواعد الفقهیه المستخرجه من کتاب الهدایه للإمام المرغینانی**، تهران: نشر احسان، چاپ اول، 1400ش.
14. جوهری، اسماعیل بن حماد، **الصحاح: تاج اللغة وصحاح العربیة**، بیروت: دارالعلم للملایین، چاپ سوم، 1404هـ.
15. خطاب، شمس الدین، **مواهب الجلیل فی شرح مختصر خلیل**، بیروت: دار الفکر، چاپ سوم، 1412هـ.
16. خادمی، **علم مقاصد الشریعه**، مکتبه العبیکات، چاپ اول، 1421هـ.
17. خزان، احمد، **الأحكام الفقهیه للصرف الإلکترونی دراسه حاله العملات الافتراضیه البتکوین أنموذجاً**، الوادی: جامعه حمه لخضر، 1439هـ.

18. دمیری، کمال الدین محمد بن موسی، **النجم الوهاج فی شرح المنهاج**، بیروت: دارالمنهاج، چاپ اول، 1425هـ.
19. ریسونی، احمد، **اهداف دین از دیدگاه شاطبی**، ترجمه سید حسن اسلامی و سید محمد علی ابهری، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، 1376ش.
20. **نظریه المقاصد عند الإمام الشاطبی**، المعهد العالمي للفکر الإسلامی، چاپ دوم، 1416هـ.
21. زمخشری، علامه جارالله محمود بن عمر، **الفائق فی غریب الحدیث**، بی جا: عیسی البابی الحلبی و شرکاه، بی تا.
22. زیلعی، عثمان بن علی فخرالدین الزیلعی الحنفی، **تبیین الحقائق شرح کنزالدقائق**، قاهره: دار الکتب الإسلامی، چاپ دوم، بی تا.
23. سعدی، محمد عمر، **إصدار العملات المشفرة: القيود والآثار دارسه فقهیه**، عمان: جامعه العلوم الإسلامیه العالیه، 2020م.
24. سمرقندی، نحمد بن احمد بن ابی احمد ابوبکر علاء الدین، **تحفه الفقهاء**، بیروت: دار الکتب العلمیه، چاپ دوم، 1414هـ.
25. سنابی، عمر بن محمد بن عوض الحنفی، **نصاب الاحتساب**، تحقیق: مرین سعید مرین عسیری، مکه المکرمه: مکتبه الطالب الجامعی، چاپ اول، 1406هـ.
26. شمس الأئمه سرخسی، محمد بن احمد بن ابی سهل، **المبسوط**، بیروت: دار المعرفه، 1414هـ.
27. شنیطی، محمد الأمین بن محمد المختار، **شرح زاد المستقنع فی اختصار المقنع**، جدّه: الرئاسة العامة للبحوث العلمیه و الافتاء، 1428هـ.
28. عثمانی، علامه محمد تقی، **اقتصاد اسلامی**، ترجمه: رعایت الله روانبد، بی تا، بی تا.
29. عظیم آبادی، محمد اشرف بن امیر بن علی بن حیدر، **عون المعبود شرح سنن أبی داود**، بیروت: دار الکتب العلمیه، چاپ دوم، 1415هـ.
30. عیدان، عبد العزیز بن عندان و انس بن عادل الیتامی «حنبلی»، **الدلائل والإشارات علی أخصر المختصرات**، کویت: دارالکلیز للنشر والتوزیع، چاپ اول، 1439هـ.
31. غرابیلی شافعی، محمد بن قاسم، **فتح القریب المجیب فی شرح ألفاظ التقریب**، بیروت: دارابن حزم، چاپ اول، 1425هـ.
32. فراء، ابو یعلی، **الأحكام السلطانیه**، تصحیح: محمد حامد الفقی، بیروت: دار الکتب العلمیه، چاپ دوم، 1421هـ.
33. فراهیدی، خلیل بن احمد، **کتاب العین**، بیروت: دارالکتب العلمیه، 2003م.
34. قرافی، شهاب الدین احمد بن ادریس، **الفروق أنوار البروق فی أنواء الفروق**، عالم الکتب، بی تا.
35. کاسانی، علاء الدین ابوبکر بن مسعود بن أحمد الحنفی، **بدائع الصنائع فی ترتیب الشرائع**، بیروت: دار الکتب العلمیه، چاپ دوم، 1406هـ.
36. گلریز، حسن و حسنی، محمد عجم، **عملیات بانکی بین المللی 1**، تهران: مرکز آموزش بانکداری مرکزی، 1367ش.
37. مالکی، احمد بن ترکی، **خلاصه الجواهر الزکیه فی فقه المالکیه**، ابوظبی: مجمع الثقافی، چاپ اول، 2002م.
38. محصلی، هدایت حسین، **درآمدی بر مقاصد شریعت با تاکید بر فهم نصوص شرعی**، جزوه درسی مجتمع آموزش عالی گرگان؛ غیر مطبوع، 1402ش.
39. محمد، شایب، **تأثیر النقود الإلکترونیه علی دور البنوك مرکزی فی إدارة السیاسیه النقدیه**، الجزائر: المركز الجامعی بخمیس ملیانه، 2012م.
40. مرغینانی، شیخ الاسلام برهان الدین علی بن ابی بکر، **الهدایه شرح بدایه المبتدی**، مطبعه الخیریه، چاپ اول، 1326هـ.
41. معین، محمد، **فرهنگ فارسی**، تهران: انتشارات ادنا، چاپ سوم، 1384ش.
42. ملاخسرو، محمد بن فرامرز، **مرآة الاصول شرح مرآة الوصول**، بیروت: دارصادر، 2011م.
43. منتظر ظهور، محمود، **اقتصاد (اقتصاد خرد، اقتصاد کلان)**، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، بی تا.
44. نجار، احمد هشام قاسم، **العملات الافتراضیه المشفرة**، عمان: دار النفائس للنشر و التوزیع، چاپ اول، 1440هـ.
45. نووی، محیی الدین یحیی بن شرف، **المجموع شرح المذهب**، بیروت: دار الفکر، بی تا.
46. وزاره الأوقاف والشئون الإسلامیه، **الموسوعة الفقهیه الكويتیه**، کویت، چاپ دوم، 1401ق.

47. هندی، عبدالقیوم بن عبدالعزیز، *ببلیوجرافیا النقود الرقمية المشفرة*، المدینة المنورة: مرکز کای للنشر، چاپ اول، 1440ق.

مجله‌ها:

1. Aicha Larfi، «عملية البتكوين بين الاقتصاد و الشريعة الإسلامية» مجله دانشگاه زیتونه تونس، 2022م.
2. باحث، عبدالله بن سلیمان، «النقود الافتراضية مفهومها وأنواعها وآثارها الاقتصادية»، المجله العلمیه للإقتصاد و التجارة جامعه عين شمس القاهرة، 2017م.
3. حمیدی، محمد طه، عبدالقادر مهاوات، «النقود المشفرة في الفقه الإسلامي»، مجمع الفقه الإسلامي بالهند، ش 26-27، 2021م.
4. داوبه، أشرف، «النقود الإلكترونية رؤیه إسلامیه»، مجله اعجاز الدولیه، بی تا.
5. رواق، خالد، «العملات المشفرة البتكوين نموذجا (مدى مواكبه التكيف الفقهي والشرعی للواقع المعاصر)»، مجله آفاق للبحوث والدراسات، المركز الجامعی المقاوم الشیخ بن مختار إلیزی، 2021م.
6. سلیمانی پور، محمد مهدی، «بررسی فقهی پول مجازی»، فصلنامه تحقیقات مالی اسلامی، شماره 2، سال ششم، 1396ش.
7. شریف، یوسف بن هزاع، «الاحکام و الضوابط الفقهیه المتعلقة بالنقود الرقمية الالکترونیه (البتكوين أنموذجا)»، مجله جامعه الملك عبدالعزیز، مجلد 28، ش 5، 2020م.
8. عبدالله بن نجم الدین، «عملية البتكوين دراسة فقهیه تأصيلیه»، مجله التراث، شماره 1، ج 10، 2020م.
9. عربانی، أسما سالمین، «العملات الافتراضیه-حقیقتها و تکیفها الفقهی و حکمها الشرعی»، مجله الحقوق و العلوم الإنسانیه، جامعه عجمان الإمارات العربیه المتحدہ، ش 1، 2021م.
10. غول، عدنان، احمد سرحیل، «البتكوين ماهيته، تکیفها الفقهی و حکم تعامل به شرعا»، مجله جامعه جوموشان، کلیه اللاهوت، ش 16.
11. کعبوش، عبدالجبار بن علی، «النقود المشفرة بتكوين و مشتقاتها، بحث فی حقیقتها و تخریج أحكامها الفقهیه»، مجله الشهاب، ش 5، 2019م.
12. کیوانلو شهرستانی، زهرا، سعید ذوالفقاری، «بیت کوین و اقتصاد»، چهارمین کنفرانس ملی دستاوردهای نوین در برق و کامپیوتر و صنایع، مجتمع آموزش عالی فنی و مهندسی اسفراین، 1397ش.
13. محمود محمدی، أسماء، «التعامل بالعملات الافتراضیه و زکاتها»، مجله کلیات الدراسات الإسلامیه و العربیه للبنات بدمنهو، ج 2، 2019م.
14. مشوقه، حمزه عدنان، «النقود الرقمية من منظور اقتصادي إسلامي البتكوين أنموذجا»، 2021م.
15. میرغفوری، سید حبیب الله، حسین صیادی تورانلو، نصرت دهقانی زاده، «بررسی سرمایه گذاری در ارزهای دیجیتالی در ایران، مورد مطالعه بیت کوین»، سومین کنفرانس ملی رویکردهای نوین در علوم انسانی، چالش ها و راه حل ها، 1397ش.
16. نوری، عبدالمجید، «إدارة النقود و تمیمتها فی السنه النبویه و الفكر الاقتصادي الإسلامي: رؤیه تاریخیه»، دوریه کان التاریخیه، شماره 41، 2018م.
17. نوری، محمد مهدی و علیرضا نواب پور، «مقدمه ای بر تنظیم گری رمزینه ارزها در اقتصاد ایران»، معاونت پژوهش های اقتصادی، مرکز پژوهش های مجلس شورای اسلامی، 1397ش.

سایت‌ها:

1. اطلاعیه دافغانستان بانک در مورد صرافی آنلاین، تاریخ اطلاعیه 1402/12/12، <https://dab.gov.af/da>
2. اقبال، خورشید اشرف، «العمله الرقمية البتكوين فی میزان الشريعة الإسلامية» البعث الإسلامي، 2024م، <https://albasulislami.com>
3. امور فتوا ترکیه، https://diyanet.gov.tr/ar_SA
4. بیان منتدی الاقتصاد الإسلامی بشأن مشرویه البتكوين، <https://ar.islamway.net/book>
5. تلیمه، عصام، «العملات الرقمية والبتكوين وحکم التعامل به شرعا»، https://youtu.be/6Q4YB1DIW3E?si=tt2DxyRct_gTiLV4

6. جاسر، مطلق، «العملات الرقمية»، https://youtu.be/2-UKQ51Hm98?si=X0Qmw4n_pV9lbFsT.
 7. الحكم الشرعي للبتكوين آراء و اجتهادات، <https://www.arabarak.com>.
 8. دابروفسکی، مارک، جانیکوفسکی، لوکاس، «ارزهای مجازی و سیاست‌های پولی بانک‌های مرکزی؛ چالش‌های پیش‌روی کمیته امور اقتصادی و پولی پارلمان اروپا»، 2018. http://www.europarl.europa.eu/cmsdata/149900/CASE_FINAL.
 9. دار الافتاء الفلسطينية، قرار مجلس الافتاء الأعلى، 25 ربيع الأول، 1439هـ، الرقم: 297/2017/16، <https://staff.ppu.edu/jawad/files/316>.
 10. دارالافتاء المصريه، حکم التعامل بالعمله الالكترونيه (البتكوين)، الرقم: 4205، الصادره بتاريخ: 2017/12/28، https://www.dar_alifta.org/AR/Viewstatment.aspx?sec=media&ID=14139.
 11. دافغانستان اسلامي امارت، دمرکزي دارالافتاء لوی ریاست، شماره فتوا: 1083، تاریخ صدور فتوا: 1445/8/8هـ، ایمیل آدرس: m.darulifta@gmail.com.
 12. سلمی، عبدالله، «الاستثمار فی العملات الرقمية "البتكوين" و "الایتریوم"»، <https://youtu.be/LFMPekl2l98?si=-BUpXh42XQMPkOT7>.
 13. عجمی، نائف، «التکلیف الفقہی والحکم الشرعی للعملات الرقمية المشفره»، <https://twitter.com/Dralajmey/status/953649401368629248>.
 14. فراز آدم، فتوی المفتی فراز آدم، <https://darulfiqh.com>.
 15. قره داغی، علی محیی الدین، «المال فی الإسلام دراسه فقهیه تأصیلیه»، المجلس الأوربی للإفتاء والبحوث، الدور الثامن عشر، 2008م، <https://www.e-cfr.org/blog/2020/11/16>.
 16. _____، «المضاربه بالعملات الرقمية حرام و حلال فی حالتین»، مداد قلم ونبض قضیه، 2021م، <https://hibrpress.com>.
 17. گروه ویژه اقدام مالی، «ارزهای دیجیتال؛ تعاریف کلیدی و خطرات بالقوه»، <http://www.fatf-qafi.iqr.AML/CFT>، 2014.
 18. مشوقه، حمزه عدنان، «النقود الرقمية من منظور اقتصادي إسلامي البتكوين أنموذجا»، <https://www.aliftaa.jo/Research.aspx?ResearchId=231>.
- الهیئه العامه للشؤون الاسلامیه والأوقاف فی دبی، حکم التعامل بالبتكوين، رقم الفتوى: 89043، التاريخ: 2018م، <https://www.awqaf.gov.ae/ar/pages/fatwadetail.aspx?did=89043>؛